

De invloed van de Tachtigjarige Oorlog op Hilvarenbeekse testamenten

door Jef van Gils

Auteur Leo Adriaenssen noemt de 15^e eeuw de gouden eeuw van Brabant en trekt deze conclusie door naar Hilvarenbeek, in die tijd een welvarend dorp met ruim 3.500 inwoners. De welvaart van het dorp in die tijd blijkt nog steeds uit de rond 1450 gebouwde kerktoren en de enorme kerk. Ongetwijfeld hebben het feit dat Hilvarenbeek een religieus centrum was als zetel van een zeer groot dekenaat in het prinsbisdom Luik, en de macht en rijkdom van het kapittel verbonden aan de St. Petrus Bandenkerk, bijgedragen aan deze welvaart. Zelfs na de verschrikkingen van de Tachtigjarige Oorlog noemt Van Oudenhoven Hilvarenbeek *een plaats die groot is, steeds gewyze met schoone huysen betimmert*. (Van Oudenhoven, 1670) Nog tijdens de oorlog is Hilvarenbeek een cultureel centrum met een kapittelschool, een cantorij en een groot aantal academisch geschoolde intellectuelen onder haar bewoners.

Dat betekent niet dat Hilvarenbeek gevrijwaard blijft van de oorlog. In 1572, vier jaar na het uitbreken van de opstand, vindt de eerste confrontatie plaats. *Den prince van Oraengien lach in de Kempen omtrent Hilverenbeek ende syn volck roofde al wat se vonden*. Spaanse troepen onder bevel van graaf Karel van Mansfeld plegen enkele overvallen op het dorp in 1583. Bij de overval op 9 juni verschansten de Bekenaren zich in de kerk en op het kerkhof waar zij, *toen cruyt off loot verschoten was, op de vijand schoten met wambeysen* (jasknopen). De Spanjaarden wonnen en brandden heel het dorp plat, inclusief de kerk, *ende nament al gevanghen, vrouwen ende mans ende jonge dochters*. Troepenbewegingen, inkwartiering en brandschatting bleven Hilvarenbeek teisteren, totdat in 1609 te Antwerpen de wapenstilstand werd gesloten tussen Spanje en de Staten.

Tijdens dit Twaalfjarig Bestand, in 1610, krijgt het kapittel van Hilvarenbeek een nieuwe deken in de persoon van Christianus Cauthals uit Mechelen. Hij verzoekt in 1612 aan bisschop Masius 1.000 gulden te mogen lenen voor het herstel van de kerk. Opnieuw slaat het noodlot toe. Bij een heftig onweer op 11 december 1615 treft de bliksem de kerktoren. De brandende spits valt op de kerk die opnieuw in korte tijd uitbrandt. Er was blijkbaar voldoende geld aanwezig om de restauratie van de kerk snel ter hand te nemen, wat waarschijnlijk niet gebeurd zou zijn zonder de betrekkelijke rust van het Twaalfjarig Bestand. Bovendien is er volgens P.C. de Brouwer tijdens het bestand sprake van een opmerkelijke opleving van het katholiek leven in Hilvarenbeek, wat onder andere resulteert in de heroprichting van de broederschap van het Sacrament in 1614 door kanunnik Michiel van den Nieuwenhuysen, volgens Leo Adriaenssen (Adriaenssen, 1987, p. 314) een ijverige zoon van Trente en dus contrareformatorisch actief.

De Hilvarenbeekse notariële archieven vanaf 1605

De Beekse notaris in deze tijd is Ghijsbrechts van den Nieuwenhuysen, geboren te Hilvarenbeek in 1572 als zoon van Michiel Michiels van den Nieuwenhuysen en Cathelyn van Laerhoven, dochter van schepen Ghijsbrecht van Laerhoven. De notaris trouwt in zijn geboorteplaats op 1 oktober 1615 met Cathelyn Fabri, dochter van schout Lambrecht Fabri en Barbara Anchem Aerts van de Venne. Van den Nieuwenhuysen is op 23 augustus 1604 door de Souvereine Raad van Brabant geadmitteerd tot notaris van Hilvarenbeek en na de val van 's-Hertogenbosch opnieuw door de Raad van Brabant te 's-Gravenhage. Daarnaast was hij procureur, rentmeester van het altaar van Maria Magdalena in de kerk van Hilvarenbeek en notaris van het kapittel. (Adriaenssen, 1987, p. 310)

Ofschoon al in 1604 tot notaris benoemd, bestrijken zijn akten, voornamelijk testamenten, de periode 1606-1656, het jaar van zijn overlijden. In de testamenten die in deze periode voor hem passeren vinden we vaak bepalingen die gemaakt zijn onder invloed van de oorlog en de dreiging van de reformatie voor de katholieke samenleving in Hilvarenbeek. En katholiek was die zeker. Tot circa 1635 wensen alle testateurs een begrafenis in gewijde aarde en bevelen zij hun ziel aan *aan Godt van het hemelryck, Maria syne gebenedyde moeder ende de hemelschen geselschappe*. Sommigen hebben eerder een testament gemaakt voor de pastoor *in presentie vande eerweerdighe Heyligen Sacramente*. Zolang er een bisschop resideert in de hoofdplaats van de Meierij verklaren veel erflaters woonachtig te zijn *tot Hilvarenbeek in 't bisdom Shertogenbossche*. Vrijwel iedere testateur legateert, zowel voor als na de brand van 1615, geld aan de Beekse kerk: Dingentken Bonaerts, weduwe van Cornelis van Aelst geeft in 1608 *Onser Lieve Vrouwe 8 gulden eens en nog eens 8 gulden tot optimmeringhe van 't Onser Lieve Vrouwe choir binnen de kerck*, Willem Laureys Daem Bacx legateert in 1607 45 gulden *tot restauratie ende optimmeringhe vande kercke van Hilvarenbeek*, Willem Huybrechts van Beurden in 1615 100 gulden *tot erectie vande altaer vanden Sueten Naeme Jesus off Heylich Sacramente*. Twee jaar later subsidieert Peeter Marcelis Nycools de *restauratie off optimmeringhe vande altaer van Onse Lieve Vrouw* in de kerk van Beek. Petrus Bruyninx, rector van het St. Agatha-altaar in de Beekse kerk geeft 25 gulden voor het vervaardigen van de beelden van St. Agatha en St. Lucia. Kwezel Mariken van Gorp legateert dit bedrag *om daervoir te coopen tot eerste gelegentheytenich cieraet totte altaer van de H. Sacramente*. Minder gegoede erflaters geven kleding aan de kerk. Zo doneert Wouter Lenaerts van Riel in 1617 *zijn beste box* (broek) aan het voornoemde Sacramentsaltaar en *synen besten culder* (mouwloos onderlijf) en zijn beste hoed aan het altaar van de H. Catharina.

Na de val van 's-Hertogenbosch is het gedaan met de legaten aan de Beekse kerk en de testamentaire giften aan nonnen in Asten, Ommel of Dommelen. Geen geld meer voor *de vier biddende orden binnen Shertogenbossche* om Beekse testateurs in hun gebeden te gedenken. En het is maar de vraag of de Bossche begijn Leonartken van den Kerckhoff *het schoon lieff vrouwken van Scherpenheuvel*, dat zij bij testament kreeg van de Beekse kwezel Mariken van Gorp, in veiligheid heeft weten te brengen.

Eerder, na de beëindiging van het Twaalfjarig Bestand, is er al sprake van toenemende onrust in Hilvarenbeek. De oorlog komt weer dichtbij. Prins Maurits doet in 1622 een poging om 's-Hertogenbosch in te nemen. Twee jaar later verbiedt hij de Hilvarenbeekse voerlieden om handel te drijven met de Spanjaarden en dreigt hij bij overtreding alle bewoners van het dorp aansprakelijk te stellen. Op Sacramentsdag 1623 houden de leden van de gelijknamige broederschap geen teerdag *om den quaden periculosen tijt*. In 1625 gaat het feest niet door overmits *den benauden ende quaden tyt om den langdurighe belegeringhe van Breda*. Als gevolg daarvan heeft de bevolking veel last van rondtrekkende soldaten. Bovendien breekt in het dorp de pest uit.

Uit de testamenten blijkt dat in deze roerige tijden de kerken van zowel Hilvarenbeek als Diessen (een van de dorpen van de dingbank) gebruikt zijn voor de opslag van persoonlijke bezittingen; Anthonia Otten vermaakt aan haar zus Lijsken een van haar kisten, staande in de kerk van Diessen, Jooris Henrick Melis legateert aan zijn zoon Pauwel zijn *tresoir* (pronktafel) *gestaen als nu inde kerckke van Hilvarenbeek*, de weduwe van Peter Ghysbrechts van Zeelst geeft dochter Emerensken *de casse staende tegenwoirdich inde kercke alhyer*.

De val van Den Bosch in 1629

Na de val van 's-Hertogenbosch vier jaar later, krijgt de Hilvarenbeekse kapitteldeken Christiaan Couthals de opdracht van bisschop Ophovius om voor de katholieken in de Meierij te redden wat er te redden valt. Hij reist dat jaar zelfs als vertegenwoordiger van aartshertogin Isabella naar Den Haag met het verzoek om pastoors en kloosters in de Meierij te handhaven. In 1630 neemt hij als vertegenwoordiger van de plattelandsbevolking van de Meierij deel aan een viertal conferenties, gehouden te Tilburg tussen de strijdende partijen. Het loopt op niets uit. Ook het voorstel van Couthals om, met goedkeuring van Spanje, protestantse predikanten in het gebied aan te stellen op voorwaarde dat de Staten de uitoefening van de katholieke godsdienst dulden, vindt geen gehoor.

*Prins Frederik Hendrik en Graaf Ernst Casimir tijdens het beleg van Den Bosch (1629)
(Pauwels van Hillegaert sr. 1635. Rijksmuseum)*

Dat jaar is in Hilvarenbeek sprake van *grootte ende menichvuldighe swaerigheden soo om het overgaen van Shertogenbossche aen de Staeten, als oyck van de grootte swaerighheyt over heel de Meyery nopende het ruymen der kercken dat de Staeten van Hollant hebben geboden als willende ons priveren van de exercitie der Catholycke religie.*

Ook uit de testamenten blijkt de angst voor het verbieden van de katholieke geloofsbeleving. Maeyken Jansen van Gorp schenkt aan *het maechdenhuys tot Oisterwijk* een rente, *ende dat soo lange sy in Catholycke religie by een woonen*, en aan de kerk van Hilvarenbeek de rente te genieten *soo lange daerinne de Catholycke religie sal worden gecelebreert*. Gijsbrecht Mertens uit Diessen benoemt zijn neef tot executeur-testamentair *mits roomsch catholyck blijvende*. Beurzenstichtster Marie Luyten bepaalt dat alleen katholieke studenten in aanmerking komen.

Slechts een enkele keer blijkt een inwoner van Hilvarenbeek winst te hebben gemaakt door de oorlogsomstandigheden. Dorpssecretaris Barthelomeus de Cort verdiende tijdens de oorlog zoveel aan intresten, uitwinningen en het opkopen van verlaten en vervallen onroerende goederen dat zijn weduwe en kinderen een groot deel van de inpolderingen van het Waddeneiland Nordstrand konden bekostigen. Als zijn broer en zus Elisabeth de Cort en kanunnik Christiaan de Cort een testament maken, legateren zij zes gulden aan de armen *voir hen onrechtveerdich goet dat sy soudon moghen hebben ende sy nyt en weeten*.

De gevolgen van de oorlog waren voor Hilvarenbeek desastreus. Ondanks de demografische groei tijdens het Twaalfjarig Bestand kromp de bevolking met 20% en ondanks de florierende bedrijvigheid van een groot aantal vrachtrijders bereikte het dorp nooit meer zijn oude luister. De kerk is in 1636 definitief gesloten voor de katholieke eredienst, de meeste kanunniken vertrokken naar de Spaanse zuidelijke Nederlanden en de kapittelschool sloot haar poorten in 1648.

Verschillende kapitaalkrachtige Bekenaren vertrokken ook naar het zuiden, bijvoorbeeld mr. Hendrick de Cort. In Brussel was hij secretaris van de Raad van Brabant. Zijn weduwe, Catharina Stevens, kocht in 1672 de halfheerlijkheden Hilvarenbeek en Oirschot.

Notariële bronnen

RAT 772 Notariële Archieven Hilvarenbeek 1605-1935,

nr. 1 f 11 22 januari 1607, idem f 19v. 13 maart 1608, idem f 26v. 10 april 1609, idem f 29 22 december 1609, idem f 33 17 maart 1610, idem f 41v. 12 april 1611, idem f 43 22 april 1611, idem f 45 17 augustus 1611, idem f 55v. 19 mei 1612, idem f 70v. 30 mei 1614, idem f 71v. 14 juni 1614, idem f 73 5 september 1614, idem f 75v. 17 maart 1615, idem f 78v. 25 juni 1615

nr. 2 f 10 28 juni 1647, idem f 15 27 augustus 1647, idem f 27 17 april 1649, idem f 30 20 april 1649, idem f 37v. 28 februari 1650

nr. 4 f 38 19 augustus 1605, idem f 39v. 22 januari 1607, idem f 42 21 maart 1607, idem f 44 1 mei 1607, idem f 45 4 september 1607, idem f 49 20 november 1607, idem f 54 20 september 1607, idem f 57 12 ? 1609, idem f 59 22 december 1609, idem f 61 17 maart 1610, idem f 64v. 9 februari 1610, idem f 77 1 maart 1611, idem f 79 12 april 1611, idem f 80 22 april 1611, idem f 87 9 september 1611, idem f 111 30 mei 1614, idem f 123 25 juni 1615, idem f 128 20 november 1615, idem f 130 23 december 1615, idem f 132 5 mei 1616, idem f 134 1616, idem f 146 3 april 1617, idem f 149 16 augustus 1617, idem f 156 18 augustus 1617, idem f 158 30 augustus 1617, idem f 160 15 september 1617

nr. 5 f 165 7 april 1618, idem f 167 10 april 1618, idem f 169 15 september 1618, idem f 173 6 oktober 1618, idem f 186 15 mei 1620, idem f 187 2 juni 1620, idem f 189 21 mei 1620, idem f 245r-246 gesloten testament 1624, idem f 248 17 december 1624, nr. 6 f 253 15 april 1625, idem f 256 31 mei 1625, idem f 265 30 september 1625, idem f 269 9 januari 1626, idem f 272 20 januari 1626, idem f 278v. 36 juli 1626, idem f 295 29 juni 1624, idem f 310 2 april 1631, idem f 323 23 april 1635, idem f 327 28 mei 1635, idem f 337 8 januari 1638

Literatuur

Adriaenssen, Leo, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp*. Hilvarenbeek: Heemkundige Kring, 1987. 440 p.

Adriaenssen, Leo, De priester-spekulant De Cort. In: L.F.W. Adriaenssen (Red.), *Welpen van de Brabantse Leeuw: Genealogie tussen geld en geloof in Noord-Brabant*. 's-Hertogenbosch 1991, p 136-139.

Adriaenssen, Leo, *Staatsvormend geweld: overleven aan de frontlinies in de meierij*. Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland deel 32, 2007. ISBN 978-90-70641-82-5. p. 92, 108, 131, 137, 276, 335, 403.

Brouwer, P.C. de, *De geschiedenis van Hilvarenbeek tot 1813*. Hilvarenbeek: Drukkerij De Hilverbode, 1947, p 27-52

Gils, Jef van, De Venerabele Gilde en de katholieke geloofsgemeenschap. In: Ton Smulders (Red.), *Rijke Roomse Traditie: in en om de Venerabele Gilde te Hilvarenbeek van voor 1614 tot heden*. Hilvarenbeek: Venerabele Gilde, 2014. p. 5-22.

Gils, Jef van, Het notariaat van de Beekse notarissen Van den Nieuwenhuysse. In: *Tussen Paradijs en Toekomst*, nr. 100, november 2016, p 67-72.

Jacob van Oudenhoven, *Een Nieuwe ende Vermeerderde Beschrijvinghe van de Meyerye van 's Hertogen-Bossche, behelsende alle baronijen, heerlijkheden, steden, casteelen, vlecken, dorpen, gehuchten etc. etc.* 's-Hertogenbosch: gedrukt by Ian Scheffers, ende Iacomina van Oudenhoven, weduwe van Isaac van Dockum, 1670, p 74. [KB on-line bronnen]

N.B. Het is ons niet bekend of dat ook al in de eerste uitgave van 1649 zo genoemd was.